

כופין על הצדקה

ישי שרייבר

צריך ליתן הצדקה בסבר פנים יפות בשמחה ובטוב לבב ומתאוון עם העני בצערו ומדבר לו דברי תנחומין ואם נתנה בפנים זועפות ורעות הפסיד זכותו.

ושם בש"ך (ס"ק ה'):

הפסיד זכותו. אפילו נתן לו הרבה, ועובר על לא ירע לבבך כו'. סמ"ג.

ומכל מקום לא כתוב כאן שלא יצא ידי חובתו וצריך לחזור וליתן. בפשטות משמע שהסברת הפנים היא עניין נוסף על עצם הנתנה, ואף שהפסיד זכותו משום הצער והבושה שגרם לעני, מ"מ יצא ידי חובת נתנה.

עכ"פ יש להבחין בין עניין הסברת הפנים לבין הרצון. בש"ך (שם סק"ט) חילק בין נתנה בעצב, ששכרה מועט, לבין נתנה בפנים זועפות, שהפסיד זכותו לגמרי. י"ל שאדם שנתן ע"י כפייה דומה יותר לנותן בעצב, שהרי מסתמא לא מדובר שהגבאי כופהו לתת לעני מסויים בפני העני, אלא כופהו לתת לקופה, והגבאי ייתן לעני הצריך כפי ראות עיניו. א"כ אין כאן את

נתנה בפנים זועפות, ברצון, בסבר פנים יפות

במאמר זה נדון באפשרות והחובה ההלכתית לכפות על הצדקה. כהקדמה לנושא נציין שפעמים רבות אנשים חשים שלא בנוח עם רעיון זה, מתוך הבנה שמצות צדקה עניינה נדבת הלב, ולא שייך לכפות על נדבת לב. אמנם הבנה זו אינה הכרחית. נכון שהתורה צוותה "לא תאמץ את לבבך", אך אין מכך הכרח לומר שהמצווה תלויה ברצון. האזהרה היא רק שלא נאמץ את לבבנו ובכך נעבור על צווי התורה המוחלט והאובייקטיבי (במובן שאינו תלוי ברצון הנותן). מצינו שחז"ל השאירו לאדם "מרווח" להחליט כמה לתת (בין מעשר לחומש), אך אם בי"ד מחליטים שאדם מסוים לא נותן כראוי לו – אין מניעה עקרונית לכפותו לקיים את המצווה המוחלטת הרובצת עליו.

בהקשר זה יש לציין שאמנם בצדקה יש צורך מיוחד ברצון הנותן, כמו שנפסק בשו"ע (יו"ד רמ"ט ס"ג):

ליה על כרחיה, כי הא דרבא כפייה לרב נתן בר אמי, ואפיק מיניה ד' מאה זוזי לצדקה. ממקור זה נראה שכופין על הצדקה כמו על כל מצווה אחרת. דבר זה עומד לכאורה בסתירה לדברי הגמרא (חולין קי:):

אדהכי, אייתוה להווא גברא דלא הוה מוקר אבוה ואמיה כפתוהו, אמר להו: שבקוהו, דתניא כל מצות עשה שמתן שכרה בצדה - אין בית דין שלמטה מוזהרין עליה.

בסתירה זו דנו הראשונים והאחרונים, ומכיון שכבר נתבארו רוב השיטות במאמר "כפיה בצדקה" אסתפק בסקירה קצרה.

ר"ת (בתוס' ב"ב דף ח: ד"ה "אכפיה") תירץ בשני אופנים, ולפי שני תירוציו למעשה אין אפשרות לכפות ממש על מצות צדקה כמו שאר המצוות, אך יש מקום לכפייה מכח קבלת הציבור. דבריו מוקשים לכאורה מהגמרא הנ"ל בכתובות, שם משמע שכופין ממש על המזונות באמיד, ולא תלוי הדבר בקבלת הציבור. (וכן הקשה באבנ"מ סי' ע"א ס"ק ד').

ר"י (בתוס' שם) תירץ שהכפייה היא מכח הלאוין - "לא תאמץ את לבבך ולא תקפוץ את ירך". ויש להסביר דבריו בשני אופנים:

(א) הכפייה היא מדין אפרושי מאיסורא.

הזעפת הפנים לעני, שהיא עיקר הבעיה (אמנם בכפייה למזונות בניו מצינו שהכפייה היא כן לעני מסויים, וא"כ חוזרת הבעיה של הזעפת הפנים, שהרי בניו יודעים שהוא זן שלא ברצונו.)

ואף לדברי הט"ז (שם סק"ב) שהנותן בכפייה הפסיד זכותו לגמרי, י"ל כדלעיל, שמ"מ יצא ידי חובתו, ועל כן שייך לכפותו גם אם הפסיד זכותו.

עד כאן דנו ברעיון היסודי של נתינת צדקה ללא נדבת הלב. מכאן ואילך נדון בסוגיה ההלכתית ע"פ מקורות הש"ס והפוסקים.

יכולת הכפיה במצות עשה שמתן שכרה בצידה
הגמרא (כתובות מט: וע"ע ב"ב ח:)
אומרת:

אמר רבי אילעא אמר ריש לקיש משום רבי יהודה בר חנינא: באושא התקינו, שיהא אדם זן את בניו ואת בנותיו כשהן קטנים. איבעיא להו: הלכתא כוותיה, או אין הלכתא כוותיה? תא שמע: כי הוה אתו לקמיה דרב יהודה, אמר להו: יארוד ילדה ואבני מתא שדיא! כי הוה אתו לקמיה דרב חסדא, אמר להו: כפו ליה אסיתא בצבורא, וליקום ולימא: עורבא בעי בניה, וההוא גברא לא בעי בניה! ועורבא בעי בניה? והתניב: לבני עורב אשר יקראו! לא קשיא: הא בחיורי, הא באוכמי. כי הוה אתי לקמיה דרבא, אמר ליה: ניחא לך דמיתוני בניך מצדקה? ולא אמרן אלא דלא אמיד, אבל אמיד - כפינן

ומשנה למלך פ"ג מהל' עבדים הי"ד שעסקו בתירוץ קושיא זו).

עד כה ראינו תירוצים שבאו להסביר את אפשרות הכפייה מצד המצווה. כיוון שונה לתרץ את הקושיא מצאנו בחידושי הריטב"א (כתובות מט:):

אבל היכא דאמיד כייפינן ליה. פירוש מדין צדקה, ואף על גב דהוי מצות עשה שמתן שכרה בצדה וקיימא לן (חולין ק"י ב') דכל מצות עשה שמתן שכרה בצדה אין ב"ד מוזהרין עליה, התם הוא בשאר מצות כגון כבוד אב ואם וכיוצא בזה, אבל לענין צדקה כייפינן מפני מחסורם של עניים וכדכתב רחמנא ועשית אזהרה לב"ד שיעשוק, ואף על גב דההוא גבי נודר כתיב, גלי רחמנא בצדקה שהוציא בפיו והוא הדין לכל צדקה משום מחסורם של עניים.

בריטב"א הדיון כבר אינו על המצווה בפני עצמה, אלא כח הכפייה נובע מהצורך המעשי לקבל את הממון.

כפיה כחייב מס וחובות בני העיר / גביית חוב

בדברי הרי"ף (ב"ב ה:): ניתן לראות המשך חריף יותר של הכיוון העולה מהריטב"א:

כמה יהא בעיר ויהא כאנשי העיר (י"ב חודש): ולכל מילי מי בעינן י"ב חדש ורמינהו ל' יום לקופה ג' חדשים לתמחוי

אם נאמר כך נצטרך לומר שאדם שנתן על ידי כפייה אמנם לא עבר על הלאוין, למרות שלבו אכן התאמץ ונקפץ. אולי אפשר לומר שעד שעה שיצא ממנו הממון, אכן עבר על הלאוין, אך ברגע שהממון יצא מתחת ידו הוא כבר לא מאמץ יותר את לבבו, כך שלכה"פ מכאן ואילך יינצל מהאיסור.

(ב) הכפייה היא מדין כפייה על המצוות. הכיצד? הסיבה שבד"כ אין בי"ד כופין על מ"ע שמתן שכרה בצדה היא כמ"ש רש"י (חולין שם ד"ה שמתן שכרה בצדה): לכך פירש מתן שכרה לומר אם לא תקיימנה זהו עונשו שלא תטול שכר זה עכ"ל. אבל בצדקה התורה כתבה גם לאוין, וסתם לאו מסור לבי"ד, וממילא הרי התורה אמרה שבמצוה זו הדבר כן מסור לבי"ד שלמטה.

במרדכי (פ"ק דב"ב ת"צ) מובא תירוץ נוסף: כל מצוות עשה שמתן שכרה בצידה בי"ד רשאים לכוף עליה, אלא דאינן מוזהרין. והסביר אבני מילואים (ט"י ע"א סק"ד) את כוונתו, שאמנם בצדקה חייבים לכפות, כדמשמע בסוגיין בכתובות, אלא שזה דווקא משום צורך מזונות בניו, שהרי לצורך זה כופין אותו בדברים אפילו בלא אמיד (אע"פ שלא שייך לכוף שם משום צדקה), וא"כ באמיד בי"ד צריכים לנצל את האפשרות שיש להם ולכפות (וע"ע באבנ"מ שם ובמנחת חינוך מצוה תע"ט

חיוב יתומים בצדקה / ירידה לנכסים
מסיכום השיטות שראינו עד כה, ניתן
לחלק את התירוצים השונים לשלושה
כיוונים עיקריים:

א. אלו המציעים כפייה על המצוה, ככל
מצוה בתורה (שיטת ר"י תוס').

ב. כפייה על שיעבוד ממוני הנובע
מהמצוה.

ג. כפייה על צרכי הציבור כמו מיסים
(ריטב"א, רי"ף).

להבנת עניין זה יכולות להיות מספר
נפק"מ.

הגמרא (ב"ב ח.) פוטרת יתומים
מצדקה. לפי ההסברים התלויים במצות
צדקה, הדבר מובן מאד, שהרי היתומים
אינם בני מצווה. אך לפי הרי"ף יש
חידוש בדבר, שהרי אין ליתומים פטור
כללי ממיסים. וצ"ל שגם לדבריו הגדרת
הצורך נובעת ממצות הצדקה,
שאלמלא המצווה לא היה לנו צורך כלל
לדאוג לעניים, וממילא מי שאינו מצווה
אין "מס" זה חל עליו.

נפק"מ נוספת שנידונה בהרחבה היא
ירידה לנכסיו. מלשון הגמרא (ב"ב ח:):

שממשכנין על הצדקה ואפילו בע"ש

לכאורה משמע שירדים לנכסיו. אמנם
בחידושי הרשב"א (כתובות מט):
מפורש לא כך:

ששה לכסות תשעה לקבורה שנים עשר
לפסי העיר (פי' קרשי עץ לחזק שערי העיר.
ערוך) א"ר אסי א"ר יוחנן כי תנן נמי
מתניתין לפסי העיר תנן. ושמעין מינה דכל
הני מילי חיובא ניהו ומפקינן מיניהו בעל
כרחן דומיא דפסי העיר.

משמע מדברי הרי"ף שהחיוב בכל אלו
דומה: קופה ותמחוי, כסות וקבורה,
כולם הם צרכי העיר כמו פסי העיר,
ולכן כח החיוב והכפייה בהם הוא אותו
כח - חובות בני העיר. כלומר אפשר
שקושיית הראשונים כלל לא הטרידה
את הרי"ף, משום שהוא מבין שהכפייה
אינה דומה כלל לכפייה רגילה על
המצוות. כאן זו חובה כתשלום מיסים
וכיצ"ב.

כיוון נוסף, המושך לכיוון של דיני
ממונות, מצינו בקצות החושן (סי' ר"צ
סק"ג):

וא"כ ממון עניים גביה הוא כאילו חייב להם
חוב ממש, א"כ זה שאנו כופין אותו היינו
להחזיר לעניי עולם מה שחייב להם ובזה
ודאי אפילו מתן שכרה בצדו נמי מוטל על
הב"ד להחזיר מה שחייב כיון דנכסוהי
נשתעבדו, ודוקא מצות עשה שאין בו משום
שעבוד נכסי הוא דאמרי כיון דמתן שכרה
בצדו אין ב"ד כופין וזה נכון היטב, ועיין
מ"ש בסימן כ"ו סק"א:

לדבריו הכפייה אינה אלא גביית חוב,
שנתחייב כל אדם מישראל לעניים.

לקיים המצווה (ועי' ב"ח סי' רמ"ח ואכמ"ל).

המילה "בפניו" ברמב"ם פותחת שאלה חדשה: מה הדין כאשר האדם אינו נמצא, ומדוע (למעשה דבר זה נידון בפירוש בגמרא (כתובות מת.) גם לגבי צדקה וגם לגבי מזונות בניו ובנותיו, ועי"ש)?

מבחינת הסברא, גם דבר זה אפשר להסביר בכיוונים שונים. קצות החושן (ל"ט ססק"א ור"צ סק"ג) מסביר (עפ"י רמב"ן) שגם ירידה לנכסיו יכולה להתבצע מדין כפייה על המצוות והנכפה נחשב כמקיים בכך מצווה. אך כל זה דווקא כאשר הוא נמצא כאן, לעומת זאת כאשר הוא אינו נמצא, ירידה לנכסיו אינה קשורה כלל לגופו, ולא שייך שיקיים בזה מצווה, וממילא לא יורדים לנכסיו שלא בפניו.

לעומת זאת אפשר להסביר את הירידה לנכסיו כגביית חוב. המצווה יוצרת שיעבוד ממוני, וגביית חוב זה אינה תלויה בקיום המצווה. בכיוון זה הסבירו הקצה"ח (בהסברו השני) ומחנה אפרים (הלכות צדקה סי' א'). לפי זה צריך להסביר למה דווקא בפניו. הקצה"ח אומר תירוץ מקומי – אולי נותן צדקה באשר הוא שם, ולכן לא נרד לנכסיו

כי הוה אתי לקמיה דרבא אמר ליה ניחא לך דמיתזני בניך מצדקה ולא אמרן אלא דלא אמיד אבל אמיד מכפינן ליה בעל כרחו. כלומר מדין צדקה, מיהו לא נחתנינן לנכסיה, והיכא דליתיה נמי דלא אפשר למיכפייה לא זנינן להו לבניה מנכסיה כי היכי דלא עבדינן צדקה מנכסיו...

הרי שאפשרות הכפייה אינה גוררת בהכרח ירידה לנכסיו. דבר זה מסתבר ביותר אם נבין שהכפייה היא מכח המצווה. הרי גם מי שנתן אחרי שהכוחו קיים מצווה, אך מי שלקחו ממנו בעל כרחו, לא ברור לומר שקיים מצווה.

מאידך ברמב"ם (פ"ז ממתנות עניים ה"י, וכ"פ בטוש"ע יו"ד רמ"ח ס"א) נפסק שכופין ויורדים לנכסיו:

מי שאינו רוצה ליתן צדקה או שיתן מעט ממה שראוי לו, בית דין כופין אותו ומכין אותו מכת מרדות עד שיתן מה שאמדוחו ליתן, ויורוין לנכסיו בפניו ולוקחין ממנו מה שראוי לו ליתן, וממשכנין על הצדקה ואפילו בערבי שבתות.

על פי דברי הר"ף מובן מאוד למה יורדים לנכסיו (כמו כל חוב של מיסים של בני העיר). אמנם הא דמכין אותו קודם הוא כנראה כדי לתת לו הזדמנות

וא"כ בניד"ד דלא שייך נעילת דלת,
ממילא אין יורדים שלא בפניו. (וע"ע
ש"ך יו"ד רמ"ח סק"ד ובנקודה"כ ויד
אברהם שם.)

מספק. אך המחנ"א מתרץ באופן כללי
יותר: גם בבעל חוב היה צריך לרדת
לנכסיו בפניו דווקא, אלא משום נעילת
דלת (שלא יהא כל אחד לווה והולך
למדינת הים) תקנו לגבות שלא בפניו.